

- ¹¹Чижикова Л.Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры. – М.,1988. – Табл.3. – С.43.
- ¹²Чижикова Л.Н. Об этнических процессах в восточных районах Украины // Советская этнография. – 1968. – №1. – С.22.
- ¹³Сергійчук В.І. Етнічні межі та державний кордон України. – Тернопіль,1996. – С.90
- ¹⁴Наулко В.І. Вказ. праця. – С.76.
- ¹⁵Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1, оп.31, спр.3543, арк.4.
- ¹⁶Соловей Д.Заселювання міст України колонізаторами. – Дітройт,1964. – С.14.
- ¹⁷Итоги Всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – Табл.54. – С.178, 184.
- ¹⁸Наулко В.І. Етнічний склад населення Української РСР. – С.131.
- ¹⁹Современные этнические процессы в СССР. – М.,1977. – С.466 – 483.
- ²⁰Сергійчук В.І. Вказ. праця. – Тернопіль,1996. – С.96
- ²¹Лосев І. Крим: Російський вузол української державності // Розбудова держави. – 1998. – № 3/4. – С.16.
- ²²Куницький О.С. Матеріали до Кримської області м.Сімферополь (лютий-березень 1961р.). Звіт, зарисовки, фото. – Відділ рукописних фондів ІМФЕ ім.М.Т.Рильського, ф.14 – 5, од. зб.374, арк.2, 11.
- ²³Слюсаревський М. Російськомовні українці // Відродження. – 1993. – №12. – С.3.
- ²⁴Оникиенко В.В., Поповкин В.А. Вказ. праця. – С.32.
- ²⁵Шморгун О. Національна ідея в контексті загальносоціологічного аналізу // Розбудова держави. – 1998. – №11/12. – С.8.
- ²⁶Итоги Всесоюзной переписи 1970 г. – Табл.8. – С.181.
- ²⁷Наулко В.І. Развитие межэтнических связей на Украине. – С.76.
- ²⁸Довідки відділів працівників апарату ЦК КП України по листах партійних, радянських і господарських організацій з питань законності суду й прокуратури, військових організацій з додатком цих листів. – ЦДАГО України, ф.1, оп.31, спр.3543, арк. 2, 46.
- ²⁹Дано за: Сергійчук В. Десять буремних літ: Західноукраїнські землі у 1944 – 1953рр. (Нові док. і матеріали). – К.,1998. – С.877.
- ³⁰Алексеев В.П., Бромлей Ю.В. К изучению роли переселений народов в формировании новых этнических общностей // Советская этнография. – 1968. – №2. – С.35.
- ³¹Наулко В.І. Український етнос і мова // Національна культура в сучасній Україні. – К.,1995. – С.174 – 175.
-

Василь ОРЛИК

Кіровоград

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ СУВЕРЕНІТЕТУ МОЛДАВАН В УКРАЇНІ у 20 – 30-х роках ХХ ст. в зарубіжній історіографії

Україна, як відомо, є однією з держав, в якій поряд з титульною нацією (72,7%), живуть представники інших етнічних груп, найбільш чисельними з яких є росіяни (22,1%), румуни (0,9%), євреї (0,9%), білоруси (0,8%), болгары (0,5%), поляки (0,4%), угорці (0,3%) та ін. Гармонізація міжетнічних стосунків, всебічне врахування духовних і культурних потреб усіх національних груп їх правовий захист є однією з важливих проблем розвитку Української держави на сучасному етапі. Різноманіття етносів є духовним багатством країни, оскільки кожен з них віддає свій творчий потенціал в її розбудову. Без глибокого й всебічного вивчення історії і традицій кожного народу не можна реально сформулювати державну політику, яка б сприяла забезпеченню громадянського миру в суспільстві й консолідації всіх етносів, що живуть на теренах України, в українську політичну націю-народ України.

Особливу роль у контексті історії етнополітичних стосунків в Україні, як відомо, відіграють 1920 – 1930-ті роки. Цей період знаменний національним відродженням не тільки українців, а й національних меншин. До 1931 року в Україні було створено Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку, 8 російських, 7 німецьких, 3 єврейських, 3 болгарських, 3 грецьких і 1 польський національні райони, 1096 сільських та 111 селищних рад національних меншин.

Зрозуміло, що проблеми етнічних меншин ставали об'єктом наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених, політиків, публіцистів, серед яких, на нашу думку, можна виділити дві основні групи праць: присвячені більшовицькій національній політиці загалом; окремим національним меншинам та пов'язаним з ними певним аспектам національної політики.

До аналізу зарубіжної історіографії зверталось не одне покоління вітчизняних дослідників, але в працях, які з'явилися у світ до 1991 року, домінувала формула “боротьби з буржуазною історіографією”, нерідко, особливо в історико-партійних дослідженнях, зарубіжні історики іменувались не інакше, як “фальсифікатори історії”. Суспільно-політичні процеси на початку 90-х років ХХ ст., здобуття незалежності України сприяли переосмисленню історичних реалій та цінностей. Неупереджене дослідження здобутків зарубіжної історіографії є, на нашу думку, одним з актуальних напрямків досліджень. Зупинимось більш детально на тих надбаннях зарубіжної науки, в яких певною мірою висвітлювались питання історії єдиної в Україні етнічної групи молдаван, яка в досліджуваній період мала національно-державне утворення, згадану вище МАСРР. Чимало праць присвячені критиці національної політики Радянської влади і створенню молдавської автономії в складі України.

Розглянемо першу групу праць, за запропонованою нами класифікацією. Проблемі національної політики більшовиків присвячено велику кількість праць – це і монографічні дослідження, есе, статті, публікації документів, мемуари та ін. Зупинимось на найбільш характерних дослідженнях. Як звичайно, більшовицька національна політика в зарубіжній історіографії розглядалася досить спрощено та критично, а інколи навіть і тенденційно. Не можна погодитись із тезою А.Адамса про те, що більшовики не мали ні чіткої програми, ні політики з національного питання¹, адже політика коренізації в СРСР була проголошена саме більшовиками, а 20-ті й перша половина 30-х років ХХ ст. характеризуються національним відродженням різних етнічних груп на теренах Союзу. Хоча варто зауважити, що більшовики не мали на меті національне відродження, а лише радянізацію мас. Р.Кінг об'єктивно вказує, що “протягом декількох років, після листопадового (1917 р.) перевороту, коли Ленін залишався біля керма Російської держави, проблеми громадянської війни та зовнішня інтервенція відсунули національне питання на останній план”, а проголошене більшовиками право націй на самовизначення “залишалось пропагандистською фразою”². Радянський Союз, на слушну думку американського історика Р.Пайпса, був “країною більш централізованою й тотальною, ніж царська Росія”³.

Серед досліджень української діаспори вигідно вирізняється монографія професора Альбертського університету, а з 1991 року громадянина України Б.Кравченка “Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст.”⁴, в якій автор на основі аналізу численних джерел офіційної статистики, в тому числі й радянської, партійних документів, публікацій у радянській та зарубіжній пресі, простежує вплив соціально-політичних змін в Україні на розвиток національної свідомості українців у ХХ ст. Більшовицька національна політика в 1920 – 1930-ті рр. розглядається у двох розділах монографії. При цілком об'єктивному висвітленні процесів цього періоду автор у передмові до українського видання (перше було англійським 1985 р.) зазначає, що це дослідження було б набагато ширшим та змістовнішим, якби він свого часу мав доступ до архівів України⁵.

Перейдемо до другої групи досліджень і більш детально зупинимось на ній. Класик румунської історіографії Н. Йорга 1922 року публікує статтю “Як наші за Дністром”, в якій порушує проблеми голоду на півдні України, боротьба з яким, на його думку, є не лише проблемою радянської влади, а й усього людства. У статті аналізуються й окремі моменти національної політики більшовиків, яку дослідник вважає нездатною забезпечити національні права румун Задністров'я⁶.

У зв'язку з процесом створення Молдавської Автономної Соціалістичної Радянської Республіки 1924 року в західноєвропейській періодиці з'являються виступи та публікації відомих політиків, публіцистів і вчених, аналіз яких дозволяє стверджувати про принципи відмінності у підходах до висвітлення зазначених проблем. Так, зокрема, англійський публіцист Армстронг Гамільтон Фіш, критично оцінюючи доцільність створення більшовиками Молдавської республіки, визнавав, що в деяких районах на лівобережжі Дністра, “мешкає тільки жменька молдаван”⁷, зазначаючи, що “Молдавська республіка, як і всі інші в Союзі Радянських Соціалістичних Республік, буде паперовою державою”⁸.

Дещо інший підхід спостерігаємо у французьких та румунських джерелах. Французька історіографія не лише визнавала наявність на Сході від Дністра наявність молдавського населення 300000 – 400000 осіб, а і їх тотожність з румунами⁹, загалом у зарубіжній історіографії домінує теза про те, що більшовики ще в 20-х роках створили фікцію молдавського народу¹⁰. Деякі румунські газети взагалі називали МАСРР “ною румунською державою”¹¹. Міністр Бесарабії Інкулєць на шпальтах газети “Адеверул” навіть заявив, що населення МАСРР, виходячи з національних особливостей, у недалекому майбутньому виступить проти радянського уряду¹². Відійшовши від ейфорії від визнання більшовиками романського елемента на лівобережжі Дністра, румунські видання підійшли більш тверезо до проблем створення МАСРР; з'являються публікації такого виду: “...ради твердо вирішили і серйозно думають повернути собі Бесарабію”¹³, “претензії більшовицького уряду, що в нього начебто болить серце за молдаван, спростовуються ним самим. Він шукав тільки приводу для повторного формулювання своїх претензій на одну провінцію”¹⁴, “на нашу думку..., створення Молдавської Республіки Задністров'я спричинить нам дуже багато турбот”¹⁵. А вже відома нам газета “Адеверул” у номері від 21 вересня 1924 р. заявила, що “не з великодушності та національного альтруїзму з'явилась у росіян ідея створення молдавської респуб-

ліки. Вони хочуть створити там румунську ірридіенту, вогнище дій для подальшої анексії Бесарабії – якщо навіть не всієї Румунії – до “молдавської республіки”¹⁶. В чому зарубіжна преса була одностайною, так це у визначенні новоутвореної республіки як буферної держави для подальшої експансії більшовизму в Європу.

У період 20 – 30-х рр. опубліковано ряд праць румунських істориків, згаданого вже Н.Йорги, В.Харі, І.Ністора та ін.¹⁷ У них поряд з критикою більшовицької національної політики визнавались і певні успіхи в молдаванізації, зокрема діяльності курсів з підготовки представників молдавського населення до радянської роботи¹⁸. В зазначений період у пропагандистських намірах видавались журнали для Бесарабії та задністровських і забузьких молдаван¹⁹, і якщо публікації 20-х років присвячувались тільки розкриттю експансіоністських задумів радянського керівництва, то в 30-х роках їхні акценти дещо змінюються. Поряд з публікаціями про голод, репресії, депортації в Придністров’ї²⁰ політичні діячі Бесарабії створюють міф про те, що більшовицький центр змушений був піти на поступки “національним почуттям” молдаван у наслідок їхніх наполягань та боротьби²¹. Особливо в цьому відзначився Н.Смокіне²². Він веде активне листування з директором журналу “*Cele trei CriSuri*” Джеордже Бакалогу, на сторінках “*Tribuna romvnilor transnistrieni*” та “*Moldova noua*” Н.Смокіне розвиває ідею про молдавський національний рух за створення МАСРР. На сьогодні важко визначити, чи став він жертвою більшовицької ідеологічної машини, чи настільки віддався боротьбі за національні права задністровських молдаван, що сприйняв публікації в радянській періодиці про рух останніх за створення власної республіки за “чисту монету”?

Правляча в СРСР партія цілеспрямовано вела організаційну роботу щодо створення так званої національної за формою, соціалістичної за змістом молдавської республіки, вміло інспіруючи “всенародний рух” населення Придністров’я за її створення. Для цього метою був розроблений детальний план “Заходів у зв’язку з виділенням Молдавської СРР”, у 4-му пункті якого наголошувалось на необхідності внесення від імені молдавської секції Одеського губкому, декількох сільрад і районів з молдавським населенням та групи бесарабів, що проживали на території УСРР, в Одеський губком пропозиції про виділення з Одещини частини Придністров’я, населеної в тому числі й молдавською національною меншиною, та створення на ній МСРР. Усе це належним чином документально оформлялось.

Крім цього, рекомендувалось “підняти спочатку в місцевій, а потім і в харківській пресі кампанію за створення МСРР. Причому всюди повинна приводитись така думка, що ініціатором організації МСРР є місця, передусім, саме населення (*Виділення наше. – В.О.*)”²³. ЦК КП(б)У запропонував навіть проект постанов бюро Одеського губкому КП(б)У та президії губвиконкому, в якому говорилося: “Беручи до уваги волю молдавського населення Придністровської смуги Одеської губернії, враховуючи особливості його побуту та мови і керуючись загальними принципами національної політики Радвлади стосовно нацменшин, Одеський губвиконком ухвалює внести до ВУЦВК питання про створення автономної Молдавської Соціалістичної Радянської республіки”²⁴. Як бачимо, рух молдаван Півдня України за створення власної республіки був одним із історичних міфів. Цікаво, що українська еміграція в нього так і не повірила, вважаючи МАСРР “штучним створенням”²⁵ за рішенням радянських лідерів²⁶.

У післявоєнній зарубіжній історіографії помітне місце залишили праці К.Хайгмана, Т.Шабада, В.Коларца, Р.Маураха та ін.²⁷, в яких згадані вчені обґрунтовували штучність створення МАСРР і її зовнішньополітичну спрямованість. В.Коларц стверджує, що молдавська автономія виникла не в зв’язку з волевиявленням молдаван лівобережжя Дністра, а на основі рішення, прийнятого радянськими лідерами²⁸, яке не відповідало внутрішнім потребам молдавського населення цього регіону²⁹. Такі ж причини створення МАСРР вбачає і західнонімецький політолог Р.Маурах, наголошуючи, що автономія створювалась за вказівкою центру і не була формою реалізації права молдаван на політичне самовизначення³⁰. Згадані дослідники підкреслюють, що створення МАСРР було викликане тільки зовнішньополітичними чинниками, зокрема створенням плацдарму для боротьби з Румунією за Бесарабію³¹. На зв’язок між створенням МАСРР та організацією Татарбунарського повстання в Румунії вказує Г.Іонеску³². Ця теза підтримується й авторським колективом монографії “Історії румун” з Яського університету³³. На думку ряду зарубіжних дослідників, Молдавська автономія не була формою реалізації національного та народного суверенітету³⁴, що, на нашу думку, цілком відповідає історичним реаліям. Адже як можна говорити про повновладдя та політичну свободу, право і можливість визначати характер свого національного життя, в тому числі політичного визначення й утворення самостійної держави нацією, яка хоча і була титульною, але складала менше третини населення автономії. Щодо народного суверенітету, то його наявність у радянській державі особливо в період правління “вождя народів” є не більше як химера, адже саме від соціальної належності, етнічного походження, релігійних переконань, політичних поглядів люди допускались до управління соціально-політичними, народногосподарськими процесами та державною діяльністю.

Значний інтерес являє собою монографія колишнього радянського історика, на сьогодні громадянина Ізраїлю М.Брухіса³⁵, який намагається проаналізувати взаємозв’язок внутрішньої та зовнішньої по-

літики Російської імперії, СРСР з Бесарабською проблемою. У цьому ж ракурсі він розглядає й створення МАСРР, яку дослідник називає “створеним штучно адміністративно-економічним організмом”³⁶. М.Брухіс стверджує, що території, які лягли в основу формування молдавської автономії в минулому – Молдавією, не називались, і більшовики цю назву утвердили штучно³⁷.

Розглядаючи зарубіжну історіографію, на нашу думку, доцільно окремо зупинитись на працях сучасних істориків Республіки Молдова. Перші спроби об’єктивного висвітлення історії молдавської автономії в складі України були зроблені дослідниками під впливом “горбачовської перебудови” й процесів демократизації та децентралізації в СРСР. У другій половині 1980-х років з’являються публікації саме такого характеру, порушуються проблеми здійснення політики індустріалізації та колективізації³⁸, введення латинської графіки³⁹, політичних репресій 20 – 30-х років ХХ ст.⁴⁰ та ін.

Певні спроби вивчити життя молдавської діаспори в Україні зроблена В.Статі в монографії “Молдавани на схід від Дністра”⁴¹. Автор, один з небагатьох сучасних молдавських істориків, що відстоюють ідеї молдавської національної самобутності та відмінності від румун, переважно на основі праць попередників намагається простежити історію молдаван в Україні з XIV ст. до 1924 року. Недоліком дослідження є обмежене коло архівних джерел.

А.Морару, І.Ожог, І.Шаров у своїх працях, з позицій національної румунської історіографії розглядають проблеми історії молдаван на лівобережжі Дністра в 1920 – 1930-х рр. В книзі А.Морару “Історія румун. Бесарабія і Трансністрія (1812 – 1993)” значне місце займає історія молдавської автономії⁴², суспільно-політичні, економічні та культосвітні процеси в ній. І.Ожог та І.Шаров у “Короткому курсі лекцій з історії румун” певне місце приділяють й історії молдавської автономії в складі України в 1924 – 1940 рр. та процесам, які в ній проходили⁴³. Дослідники справедливо вказують, що “автономія стала головним фактором, що сприяв розвитку національної самосвідомості молдаван лівобережжя Дністра”⁴⁴.

Проблеми історії молдаван в Україні, в тому числі і в досліджуваній період, висвітлюються в публікаціях часописів “Revista de istorie a Moldovei”, “Moldova si lumea”, “Cugetul”, “Basarabia” та ін., серед яких особливо хотілося б виділити статті Н.Мовіляну “Із історії Трансністрії (1924 – 1940)”, І.Шишкану “Створення та розвиток Молдавської АСРР: 1924 – 1940 рр.”, І.Мойсеєва “Аспекти політичного та культурного життя Молдавської АСРР”, І.Цуркану “Історіографія Радянської Молдавії між наукою та пропагандою”.

Так, Н.Мовіляну в статті “Із історії Трансністрії (1924 – 1940)”, аналізуючи процеси й рушійні сили створення МАСРР, значну увагу приділяє так званим перешкодам українського керівництва створенню автономії⁴⁵, що, на нашу думку, не відповідає дійсності. І.Шишкану наголошує, що “МАСРР була створена насамперед у чітко визначених політичних цілях, що вбачали окупацію та радянізацію румунських територій”⁴⁶. І якщо автор цілком слушно зазначає, що МАСРР, хоча і визначалась як автономне державне формування, насправді була плацдармом експансіоністських планів СРСР в Європі, то не можна погодитись із його твердженням про розвиток МАСРР з 1924 до 1940 р. в бік поступового “обмеження характеристик, властивих державному утворенню, яке стало областю України”⁴⁷, адже власне МАСРР була державним утворенням лише на папері, а насправді із самого початку створення вона була областю з найбільшими самоврядними функціями в УСРР.

І.Мойсеєв поряд з аналізом позитивних зрушень у галузі національного відродження молдаван автономії, зокрема, “відкриття шкіл на молдавській (румунській) мові, підготовка національних кадрів для різних галузей економіки, культури; створення національних театральних колективів, хорової капели “Дойна”; організація Держвидаву та видання шкільних підручників, художньої літератури, журналів і газет на молдавській мові; створення державного наукового комітету”⁴⁸, показує і репресії 20 – 30-х років ХХ ст.

І.Цуркану з критичних позицій аналізує дослідження історії Молдавії молдавськими радянськими дослідниками, в тому числі й проблем, пов’язаних з МАСРР⁴⁹. Дослідник окремо виділяє історико-партійні праці, вказуючи на їх заідеологізованість і необ’єктивність при критиці зарубіжної історіографії та втягнення історичної науки в процес “банальних фальсифікацій”⁵⁰.

Слабким місцем зарубіжних досліджень, особливо тих, що були написані до початку 1990-х рр., на нашу думку, є недостатнє використання їх авторами архівних матеріалів, що були в СРСР. Це не дало змогу їм документально і більш аргументовано підтверджувати свої гіпотетичні висновки. Крім того, західні історики та політологи дещо спрощують більшовицьку національну політику, а вона, як слушно зазначає український історик С.Кульчицький, “не була такою примітивною, як чорносотенна політика царського уряду”⁵¹.

Історіографічний аналіз дозволяє зробити висновок про те, що, незважаючи на значну кількість наукових праць, ще не повністю висвітлені процеси в селах з молдавським населенням України в 1920 – 1923 рр., створення МАСРР і молдавських національних сілрад, залучення молдаван до так званого радянського будівництва, а питання пов’язані з життям українських молдаван поза МАСРР у зарубіжній історіографії взагалі майже не розроблялись.

- ¹Adams A. *Bolshevik in the Ukraine. The Second Campaign, 1918 – 1919.* – Yale University Press, 1963. – P.VI.
- ²King R. *Minorities under Communism. Nationalities as a Source of Tension Balkan Communist States.* – Harvard, Cambridge, Massachusetts, 1973. – P.22.
- ³Pipes R. *The Formation of Soviet Union. Communism and Nationalism. 1917–1923.* – Cambridge, 1954. – P. – 286.
- ⁴Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. / Пер. з англ. – К., 1997.
- ⁵Там само. – С.10.
- ⁶Iorga N. *Neamul românesc în Basarabia.* – Bucuresti, 1997. – P.253 – 254.
- ⁷Fish A. *The New Balkan's.* //Foreign Affairs, Dek. 1924. Vol. 3, No 12.
- ⁸Ibidem.
- ⁹“Le Temps”, 1924, 12 septembre; Gautherot G. *Le Monde Communiste. La Roumaine.* – Paris, 1927. – P.302.
- ¹⁰Maurach R. *Handbuch der Sowjetverfassung.* - München, 1955 - S.165; Ghermani D. *Die kommunistische Umdeutung der rumänischer Geschichte unter besonderer Berücksichtigung des Mittelalters.* - München, 1967. - S.546; Bergel H. *Rümanien. Porträt der Nation.* - München, 1969. - S.202; Rasch H. *Die Bundesrepublik und Osteuropa.* - Köln, 1969. - S.43.
- ¹¹“Diminiata”, 1924, 17 septembrie.
- ¹²ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.1821, арк.29.
- ¹³Там само. – Арк.34.
- ¹⁴ЦДАВО України. – Ф.1, оп.2, спр.1540, арк.17.
- ¹⁵ЦДАГО України. – Ф.1, оп.20, спр.1821, арк.39.
- ¹⁶Там само. – Арк.28.
- ¹⁷Iorga N. *Les Roumains au-dela du Dniester. Pour eclairer le sens de la “Republique Moldave” des Soviets russes.* – Paris, 1925; Harea V. *Romîni de peste Nistru.* – Bucuresti, 1934; Nistor I. *Romîni Transnistrieni.* // *Basarabia* 1990, Nr.10 – 11; Popp N. *Români Transitrieni si Republica Moldoveneasca.* – Giurgiu, 1935.
- ¹⁸Див.: Роман А.Т. *Власть трудящихся: (Советы Молдавии в 1917–1941 гг.).* – Кишинев, 1985. – С.165.
- ¹⁹*Moldova noua; Tribuna românilor transnistrieni; Transnistia. Tribuna românilor de peste Nistru si Bug.*
- ²⁰*Transnistia. Tribuna românilor de peste Nistru si Bug.* – Nr.3 – 4. – 1935. – P.10 – 12; Nr.1. – 1936. – P.19 – 20.
- ²¹*Moldova noua, 1935. No 1, pp. 5 – 6, 58.*
- ²²Ibidem.
- ²³ЦДАГО України. – Ф.1, оп.6, спр.54, арк.266; оп.16, спр.1, арк.94.
- ²⁴Там само.
- ²⁵*Journal de Geneve, 1934, 14 Avril.*
- ²⁶Demetrus Dvoicheenko–Markov. *Transnistria a Rumanium Claim in Ukrain.* – New Jercy, 1957.
- ²⁷Heitmann K. *Rumanischsprache und Literatur in Bassarabien und Transnistrien. (Die sogenannte moldavische Sprache und Literatur)* // *Zeitchrift fur Romanische Philologie.* – Band. 81. – Heft 1/2. – Tubingen, 1965. – S.102–156; Chabad T. *Geography of the USSR.* New-York, 1951. – P.164 – 168; Kolarz W. *Die Nationalitäten politik der Sowjetunion.* – Frankfurt am Main, 1956; Suga. *Die volkerrechtliche Lage Bessarabien in der geschichtlichen Entwickland des Landes.* – Bonn, 1958.
- ²⁸Kolarz W. *Russia and her colonies, third edition.* – London, 1953. – P.21.
- ²⁹Ibidem. – P.149.
- ³⁰Maurach R. *Handbuch des Sowjetverfassung, Isar Verlag.* – München, 1961. – S.165
- ³¹Kolarz W. Ibidem. – P.150, Maurach R. Ibidem.
- ³²Ionescu G. *Communism in Romania 1944 – 1967.* – London, New-York, Toronto. – 1964. – P.22.
- ³³*Istoria românilor.* – Iasi, 1996. – P.296 – 297.
- ³⁴*Handbuch des Weltkommunismus, Hrsg. von J.Bochenski and G.Nimeer.* – Karl Alber, 1958. – S.256.
- ³⁵Bruhîs M. *Rusia, Romania si Basarabia: (1812, 1918, 1924, 1940).* – Chisinau, 1992.
- ³⁶Ibidem. – P.146.
- ³⁷Ibidem. – P.151.
- ³⁸Мойсеев И.Г. *Осуществление политики индустриализации и коллективизации сельского хозяйства Молдавской АССР // Страницы истории Советской Молдавии.* – Ч.1. – Кишинев, 1990. – С.71 – 97.
- ³⁹Морарь А.Г., Мовилану Н.Ф., Шишкану И.Г. *Введение латинской графики в Молдавской АССР (1932–1938)* // Там же. – С.98 – 112.
- ⁴⁰*Восстанавливая правду истории.* – Кишинев, 1989.
- ⁴¹Stati V. *Moldovenii la rasarit de Nistru.* – Chisinau, 1995.
- ⁴²Moraru A. *Istoria românilor. Basarabia si Transnistria (1812 – 1993).* – Chisinau, 1995. – P.282 – 311.
- ⁴³Ожог И.А., Шаров И.М. *Краткий курс лекций по истории румын.* – Кишинев, 1997. – 170 – 174.
- ⁴⁴Там же. – С.174.
- ⁴⁵Movileanu N. *Din istoria Transnistriei (1924–1940)* // *Râvîsta de istorie a Moldovei.* – Nr.1. – 1993. – P.62.
- ⁴⁶Siscanu I. *Formarea si evolutia R.A.S.S. Moldovenesti: de la 1924 la 1940* // *Cugetul.* – Nr.5 – 6. – 1992. – P.64.
- ⁴⁷Ibidem. – P.66.
- ⁴⁸Ibidem. – P.70.
- ⁴⁹Turcanu I. *Istoriografia din Moldova sovietica între stinta si propaganda* // *Râvîsta de istorie a Moldovei.* – Nr.3 – 4. – 1994. – P.8–9.
- ⁵⁰Ibidem. – P.10.
- ⁵¹Кульчицький С.В. А.Жуковський, О.Субтельний. *Нариси історії України* // *Укр. іст. журн.* – № 2 – 3. – 1993. – С.127.